

Jiří Štaif, *Obezřetná elita. Česká společnost mezi tradicí a revolucí 1830-1851,*

Praha 2005, Dokořán, 474 s.,
ISBN 80-7363-014-1

Vydáním knihy *Obezřetná elita* se Jiří Štaif dostal mezi české autory, ponějvíce z řad historiků, kteří si už po sto padesát let kladou otázku, proč se jedinkrát za celé 19. století stavěly barikády v pražských ulicích právě v červnu 1848. Dojem z této události byl tak veliký, že se v době vážného ohrožení českého státu na konci 30. let 20. století *Čtení o roce osmačtyřicátém* Eduarda Basse, uveřejňované roku 1938 na pokračování v Lidových novinách, stalo vyhledávanou četbou vrstev čtenářů zdaleka přesahujících okruh odborných zájemců. V knižní podobě mohlo *Čtení* vyjít ještě roku 1940, a to zřejmě proto, že autor se v něm nedostal dál než k popisu tzv. předbřeznové společnosti v Praze. Tento popis však připadal tehdejšímu českému publiku strhující. Během války a německé okupace i krátce po ní bylo vydáno ještě několik pokusů o pohled na českou vlasteneckou společnost 19. století ve formě autobiografií pamětníků či kolektivní biografie. Žádný z nich však nedosáhl obliby Bassova *Čtení* a žádný také nebyl spontánně přijímán jako historický obraz české společnosti.¹

Bassův obraz pražského měšťanstva v době předbřeznové však zakotvil u českého publika takovou představu idylčnosti, že nakladatelství Československý spisovatel, když vydávalo celé Bassovo dílo, se neodvážilo vydat je bez varovně zdvíže-

¹ Nakladatelství Československý spisovatel vydalo *Čtení o roce osmačtyřicátém* v roce 1963 jako 6. svazek souborného vydání díla EDUARDA BASSE. V reklamním textu na záložce tohoto svazku bylo „Čtení“ stavěno po bok Vančurovým *Obrazům z dějin národa českého* a Fučíkovým literárněhistorickým studiím z českého obrození, co do působení na české čtenáře v době německé okupace. Eduard Bass však měl zdroj inspirace i v zájmu českého publika o autobiografickou literaturu, jakou například představovaly dnes již legendární „Paměti babičky Kavalírové“, prvně vydané již roku 1929. Poměry českého knižního trhu za německé okupace tento zájem mnohonásobily. Díky pozoruhodné studii DAGMAR MOCNÉ, *Červená knižovna. Studie kulturní a literární historická. Pohled do dějin pokleslého žánru*, Praha-Litomyšl 1996, známe literární osud například Maryši Šarecké, vlastním jménem Marie Bosáčkové, která za německé okupace publikovala pod svým vyvdaným jménem Radoňová. Pocházela ze staropražské rodiny, v níž se uchovály vzpomínky na životní osudy příslušníků české vlastenecké elity od doby předbřeznové – MARYŠA RADOŇOVÁ-ŠARECKÁ, *Ozářené krby. Vlastenecké rodiny české*, Praha 1945. Nebyla zdaleka poslední, kdo do české autobiografické a biografické literatury vnesla problematiku společenských elit doby předbřeznové. Nedávno se nám například dostalo nových informací o životě slavné „paní kněžny“ z Babičky Boženy Němcové: HELENA SOBKOVÁ, *Kateřina Zábavská*, Praha 1995. A tak tato literatura, která většinou stojí na rozhraní mezi historickou biografií a pamětmi, se čtenáři nabízí v stále nových obměnách. I když často není zcela spolehlivá co do historických pramenů, nabízí čtenáři místo strohého popisu akce protagonistů historických dějů v daném okamžiku vylíčení jejich osudů v průběhu celého jejich života.

ného prstu oficiální marxistické historiografie. Josef Kočí označil roku 1962 v doslovu Bassova *Čtení* autorův přístup k výkladu společenských změn a jeví za idealistický. Zaštiťuje se přitom kritikou Julia Fučíka, který ovšem musel postupovat ve své době vzhledem k náladě publika mnohem opatrněji: „Ta Bassova kniha je čtení opravdu pěkné a má spoustu znamenitých portrétů. Vůbec mi na nich nevadí, že je dělal víc umělec než historik, naopak, vím, že právě proto jsou tak účinné. Ale nikdy bych si netroufal čerpat z nich jako z pramene.“² Na tomto hodnocení v podstatě setrvala česká historiografie dodnes. Protagonisté předbřeznové společnosti jsou známi, dosavadní pokusy o jejich zařazení do systému sociální hierarchie dané doby se však rozplynuly do neurčita. Vždyť například i Miroslav Hroch se musel při pozoruhodné typologii národních hnutí v Evropě vzdát podrobnější analýzy společnosti první poloviny 19. století v českých zemích, protože pro ni patrně nenalezl v dosavadní historické produkci dost důvěryhodných podkladů.³

S tím větší zvědavostí musí čtenář otvírat knihu Jiřího Štaifa věnovanou elitám české společnosti v letech 1830–1851. Znamená to, že Jiří Štaif považuje otázku společenské stratifikace té doby v dosavadní historické literatuře za do té míry vyřešenou, že je možné ohraničit její elity? Protože se však jedná o příliš krátký časový úsek, není možné vysvětlit fungování tehdejší společnosti bez přesahů do doby k pojednávanému období minulé, a snad i budoucí. A to tím spíše, že „předbřeznové“ poměry v českých zemích by bylo třeba vidět ve světle interakce mezi hospodářským, politickým a kulturním systémem tehdejší společnosti, aby bylo možné popsat systém sociální hierarchie.⁴ Srovnávání politických systémů v Evropě té doby by bylo zřejmě velmi obtížné. Nicméně podle mého názoru by se vyplatilo vzít v úvahu například názor Ernesta Labrousse, formulovaný již v 60. letech 20. století,⁵ že totiž první polovina 19. století ve Francii byla stále ještě obdobím přechodného hospodářského systému mezi tzv. starým režimem stavovské společnosti a mezi kapitalismem svobodné soutěže. Domnívám se, že tuto přechodnost lze nalézt i v hospodářském systému západní části habsburské monarchie, i když zdejší společnost ještě plně podléhala stavovské hierarchii. Bylo-li možné považovat profesní struktury té doby ve Francii za struktury sociální, bylo možné s podobnými profesně-sociálními vztahy počítat i v Čechách. Jestliže se tedy Jiří Štaif spolu s Miroslavem Hrochem domnívá, že prostor pro společenskou změnu se

2 EDUARD BASS, *Čtení o roce osmačtyřicátém*, Praha 1963, s. 472–473.

3 MIROSLAV HROCH, *V národním zájmu. Požadavky a cíle evropských národních hnutí devatenáctého století ve srovnávací perspektivě*, Praha 1999, s. 49.

4 FERNAND BRAUDEL, *Dynamika kapitalismu*, Praha 1999, s. 39.

5 Úvod, závěr a vystoupení v diskusi ERNESTA LABROUSSE na kolokviu v Saint-Cloud 15. a 16. 5. 1965. (Otištěno v plném znění v *L'Histoire sociale. Sources et méthodes*, Paris 1967).

uvolnil ve střední Evropě ohlasem Francouzské revoluce a napoleonskými válkami a ve 30. letech 19. století se rozšiřoval zvýšenými aktivitami čelných českých obrozenců (s. 12), stejně dobře bychom mohli soudit, že požadavek na změnu politického systému společnosti vyvěral z uvolňování vazeb mezi profesními a sociálními strukturami těch vrstev obyvatelstva, jejichž majetek vzrůstal zrychlením rozvoje materiálního života.

Autor se však patrně domnívá, že by analýzou hospodářského systému předbřeznové společnosti neúměrně zatížil výklad, který chce věnovat elitám české společnosti mezi tradicí a revolucí. České národní elity považuje za tzv. alternativní či „novou“ elitu, „pro niž se právě díky procesu různorodé společenské změny otevřel jistý prostor, který nebyly schopny pokrýt elity staré či elity již pevně společensky etablované“ (s. 11). Za své vzory považuje Arnolda J. Toynbeeho a vedle Miroslava Hrocha také badatele o moderním nacionalismu Benedicta Andersona a Johna Breuillyho. Ze seznamu použité literatury, který autor předkládá a který by bylo třeba ještě rozšířit o řadu v poznámkách jen jednorázově užitých děl, je patrné, že jmenuje jen ty práce, které s tematikou obecněji souvisejí. Pokud nenalezl k dané otázce literaturu, užil i archivních pramenů, nejčastěji pozůstalostí významných politiků či vědců, a řadu dobových spisků tehdy módní historicko-topografické literatury. Zdá se, že užitá literatura neposkytla dost podkladů ke globálnímu pohledu na sociální vývoj českých zemí v rámci habsburské monarchie v první polovině 19. století. Někde si však autor situaci komplikuje sám, když se obrací k starší literatuře tam, kde je k dispozici hojnost novějších výzkumů. Například sociální stratifikaci české vesnice popisuje podle článku Miroslava Bělohávkova o plzeňských vesnicích v polovině 19. století, uveřejněném v Českém lidu roku 1962 (s. 58). Při tom o málokteré otázce sociálního vývoje bylo v posledních desíletích tolik napsáno v odborné literatuře německé, rakouské i české jako o stře-doevropských vesnických rodinných strukturách a jejich strategiích. Jednonástupnický dědický systém selských hospodářství preferoval vyvolené dědice a odsuzoval jejich sourozence k volbě jiných povolání či k podružství. V chudých rodinách, kde hospodář neměl na vyplácení podílů sourozencům, sice tento systém podporoval růst vesnické chudiny, avšak v bohatších nutil vyplácené podílníky investovat do nové existence ať na vesnici, či ve městě. Nebyl například František Ladislav Rieger synem z bohatého mlýna, který o sobě prohlašoval, že se mohl věnovat národu, protože měl zajištěnou vlastní existenci?

Bez podílu vesnice na vytváření českých vlasteneckých elit zřejmě není možné plně objasnit stav české společnosti mezi tradicí a revolucí. Autor například v podkapitole *Venkovské prostředí a jeho mentalita* (s. 83) říká, že „ústředním významovým pojmem v mentalitě nejen sedláků, ale i ostatních venkovských vrstev byl majetek a jeho vzkvétání. V jeho hodnotovém popředí stála zcela bezkonkurenčně zemědělská půda a po ní následovalo hospodářské zvířectvo, jehož vlastnictví

symbolizovalo venkovskému obyvatelstvu kýžené životní jistoty.“ (s. 85). Nebyla však tato mentalita spíše nutnou strategií rodin zajišťující ekonomickou rovnováhu selského hospodaření? Je ale možné, že to byli právě příchozí z venkova a malých měst, uvyklí tvrdému boji o uspokojující existenci, kteří se podíleli na obezřetnosti elit české společnosti. Jiří Štaif však nabízí spíše jinou možnost a snaží se, zčásti s užitím základního výzkumu, o vlastní koncepci společenské stratifikace prostřednictvím vztahu svých protagonistů k evropské revoluci ve 30. letech (s. 30n.). Opatrnost mladého Františka Palackého v písemných projevech o polském povstání 1830 předznamenává název „obezřetná“, který autor volí pro skupinu, Hrochem nazývanou vlastenecká elita. Palackého chování vůči polské revoluci však zároveň zpochybňuje hodnocení jeho ostatních rozebíraných postojů, například vůči liberálnímu konstitučnímu monarchismu. I ty, vyjádřené písemně, totiž nemusejí být skutečnými názory Palackého. Stejně tak i určitá konzervativnost podsouvaná pojmu lidová mentalita u projevů lidí méně vzdělaných mohla být projevem jak naivity, tak opatrné vychytralosti.

Pojem mentalita vůbec dělá autorovi v prvních kapitolách práce jisté starosti, protože „nechce zastírat, že pojem mentalita je historikem poměrně obtížně uchopitelným jevem hromadné sociální psychologie, o jehož teoretickém výměru by mělo být řečeno alespoň to, že si pod ním představuje [Jiří Štaif] seskupení hodnot či – jinak řečeno – hodnotový rezervoár, který je v daném společenském prostředí dominantní“ (s. 81). Domnívám se, že pojem bývá obvykle chápán jako myšlenkový nástroj k popisu empirie čili jevů. Čtenáře pak může zaskočit, prohlašuje-li se pojem za jev. Nad to by bylo třeba vyjasnit vzájemný poměr pojmů mentalita a kultura, protože odkazem na soustavu hodnot bývá často vymezována kultura. Mentalita je spíše chápána jako něco podvědomě fungujícího ve studované době.⁶ Pojem mentalita autorovi slouží především ve 3. kapitole, nazvané *Společenské prostředí: mentalita a změna*. Jestliže však obecný pojem mentalita by vlastně neměl mít konkrétní obsah, autor i čtenář by si snadno mohli pod ním představovat něco odlišného. Jakoukoli specifikací tohoto pojmu, například „původní“ nebo „nová“ mentalita, by se pak dala nějaká konkrétní změna jen stěží popsat. Autora však od 4. kapitoly, nazvané *Národ: od společné představy k emancipačnímu nacionalismu*, čeká konkrétní popis historických událostí, vedoucích i ke změně v systému

6 Ani v zahraniční literatuře není ovšem zcela jasné, zda je třeba mentalitu považovat za studovanou skutečnost, nebo jen za historikův obraz studované skutečnosti, srov. *Mentalitäten-Geschichte. Zur historischen Rekonstruktion geistiger Prozesse*, hrsg. von ULRICH RAULFF, Berlin 1989. Z našich studií by bylo třeba citovat o tomto problému ze sborníku vydaného Výzkumným centrem pro dějiny vědy články: MARTINA GREČENKOVÁ, „Dějiny mentalit“ a jejich proměny; JAN HORSKÝ, „Duch doby“ v českém dějepísectví a francouzský dějepis mentalit; MILOŠ HAVELKA, Historické a systematické předpoklady tematizace problému mentalit v sociologii, in: Semináře a studie Výzkumného centra pro dějiny vědy z let 2002–2003, Praha 2003, s. 219–290.

sociální hierarchie. Obezřetnost elit české společnosti se projevuje v akcích, které autor popisuje se znalostí historických faktů a s kombinační obratností. Celé čtyři další kapitoly jsou věnovány popisu událostí od jara 1848. Poslední kapitola pak obsahuje bohatý sled dějů z roku 1849. Končí výkupem z poddanství a prvními pokusy o aktivní hospodářskou politiku habsburské monarchie. Autor tedy dovádí své líčení k momentu, kdy revoluce sice skončila fiaskem, avšak zároveň se již projevují nevratné změny v životě společnosti i jejích elit.

Po Josefu Kočím, Otto Urbanovi, Arnoštu Klímovi a řadě dílčích studií o revoluci 1848 v Čechách přichází Jiří Štaif s promyšlenou koncepcí mnohokrát popsaných událostí, tentokrát viděných očima předbřeznové české společnosti. Jeho silnou stránkou je spíše politická než sociální analýza. Přibližuje se více než předchozí autoři k německému pohledu na středoevropské revoluce 1848, které pro Německo skončily podle jejich účastníka Richarda Wagnera „podivuhodným nezdarom tak hlučného hnutí“.⁷ Pokud se však týká náklonnosti českého publika ke společenským elitám předbřeznové doby, nelze říci, zda zůstane věrno kolektivním biografii typu Bassova *Čtení o roce osmačtyřicátém*, či zda přijme sofistikovaný výklad sociologů a antropologů založený na studiu mentalit a sociálních hierarchií.

Pavla Horská

7 BEDŘICH LOEWENSTEIN, *Projekt moderny. O duchu občanské společnosti a civilizace*, Praha 1995, s. 59.